

Παντελής Α. Καλαϊτζίδης*

Ἀντί Εἰσαγωγῆς:

Τό ἔργο τοῦ Ἀριστοτέλη Παπανικολάου,

Ἡ πολιτική τῆς θέωσης:

Ἡ Ὁρθοδοξία συναντᾷ τήν Δημοκρατία

καί ἡ ἀναζωπύρωση τοῦ ἐνδιαφέροντος

γιά τήν πολιτική θεολογία στόν εὐρύτερο ὀρθόδοξο κόσμο

Ἕνας ἀπό τοὺς κύριους στόχους πού ἔθεσαν ἡ Ἀκαδημία Θεολογικῶν Σπουδῶν καί ἡ «Ἐκδοτική Δημοτριάδος» μέ τήν ἐκδοτική σειρά «Ἐν Διαλόγῳ», ἦταν «νά ἀναδείξουν, στό μέτρο τῶν δυνάμεών τους, τή συμβολή, τοὺς προβληματισμούς καί τίς ἀναζητήσεις τῆς νεώτερης γενιᾶς ὀρθόδοξων θεολόγων καί στοχαστῶν στήν Ἑλλάδα καί τό ἐξωτερικό, πού μέσα ἀπό τή γόνιμη συνάντησή της τόσο μέ τά μεγάλα ἀναστήματα τῆς προηγούμενης ὁμόδοξης θεολογικῆς γενιᾶς, ὅσο καί μέ σημαντικούς στοχαστές τοῦ καιροῦ μας, προσπαθεῖ νά ἀρθρώσει σύγχρονο θεολογικό λόγο, καθώς ἔρχεται ἀντιμέτωπη μέ νέα, καίρια προβλήματα καί ἐρωτήματα». Τό ἀνά χεῖρας ἔργο, μεταφρασμένο ἀπό τά ἀγγλικά μέ τήν φροντίδα καί τήν ἐπιμέλεια τοῦ φίλου καί συναδέλφου Νικόλαου Ἀσπρούλη,¹ ἀποτελεῖ χαρακτηριστικό δείγμα τῆς νεώτερης αὐτῆς γενιᾶς ὀρθόδοξων θεολόγων, πού ὑπερβαίνει τόσο τό ἄγονο ἐρμηνευτικό σχῆμα Ἀνατολή-Δύση καί τήν αὐτάρεσκη ὁμολογιακή ἐσωστρέφεια τῆς Ὁρθοδοξίας, ὅσο καί τόν διχασμό ἀνάμεσα στήν λεγόμενη πνευματικότητα καί τήν κοινωνική πράξη, τόν «μυστικισμό» καί τήν πολιτική στράτευση.

* Ὁ Παντελής Καλαϊτζίδης εἶναι Δρ Θεολογίας καί Διευθυντής τῆς Ἀκαδημίας Θεολογικῶν Σπουδῶν Βόλου.

1. Τίτλος πρωτοτύπου: *The Mystical as Political: Democracy and Non-Radical Orthodoxy*, Notre Dame University Press, Notre Dame, IN, 2012.

Τό βιβλίο του Aristotle Papanikolaou (στό έξῃς Ἀριστοτέλη Παπανικολάου), *Ἡ πολιτική τῆς θέωσης: Ἡ Ὁρθόδοξία συναντᾷ τήν Δημοκρατία*, εἶναι καρπός τῆς συμμετοχῆς τοῦ συγγραφέα στήν δεύτερη φάση τοῦ Προγράμματος «Χριστιανική Νομολογία» (Christian Jurisprudence II), πού ὁργανώθηκε ἀπό τό «Κέντρο γιά τήν Μελετή τοῦ Δικαίου καί τῆς Θρησκείας» τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Emory (ΗΠΑ), μέ τήν εὐθύνη τῶν συν-ἰδρυτῶν καί συν-διευθυντῶν τοῦ Κέντρου John Witte, Jr. καί Frank Alexander, καί ἀποτελεῖ τήν ὀρθόδοξη συμβολή στήν σχετική συζήτηση· μιά ὀρθόδοξη συμβολή πού δέν ἀναπτύχθηκε σέ περιβάλλον ὁμολογιακῆς ἐσωστρέφειας καί ὀρθόδοξου ἀπομονωτισμοῦ, ἀλλά πού ὠρίμασε καί ἔδωσε καρπούς μέσα ἀπό τήν συνάντηση, τόν διάλογο καί τήν γόνιμη ἀνταλλαγή ἀπόψεων μέ νομικούς, ἱστορικούς, θεωρητικούς τῆς ἠθικῆς καί θεολόγους ἀπό ἄλλες χριστιανικές παραδόσεις.

Τό παρόν ἔργο πολιτικῆς θεολογίας τοῦ Παπανικολάου δέν ἀποτελεῖ μεμονωμένη περίπτωση. Διατηρώντας στό ἀκέραιο τά δικά του χαρακτηριστικά καί συνομιλώντας πρωτίστως μέ τό δικό του κοινωνικό καί πολιτισμικό συμφραζόμενο (χωρίς νά περιορίζεται ἤ νά ἐγκλωβίζεται σέ αὐτήν, ὁ θεολόγος μας ἔχει κυρίως πρό ὀφθαλμῶν τήν ἀμερικανική πραγματικότητα, ἐνῶ στίς προκλήσεις πού αὐτή θέτει στήν δυτική Ὁρθόδοξία προσπαθεῖ κατά κύριο λόγο νά ἀπαντήσῃ), τό βιβλίο τοῦ Παπανικολάου ἐγγράφεται μέ τόν δικό του τρόπο σέ μία γενικότερη τάση πού παρατηρεῖται τά τελευταῖα χρόνια, ὅπως θά δείξουμε στήν συνέχεια τῆς Εἰσαγωγῆς μας, καί πού χαρακτηρίζεται ἀπό τήν ἀναζωπύρωση τοῦ ἐνδιαφέροντος γιά τήν πολιτική θεολογία στόν εὐρύτερο ὀρθόδοξο κόσμο. Ἀποτελεῖ δέ τό δεύτερο μέχρι στιγμῆς δημοσιευμένο κείμενο στήν ἐλληνική γλῶσσα² τοῦ γνωστοῦ Ἑλληνο-ἀμερικάνου θεολόγου πού διαγράφει λαμπρή ἀκαδημαϊκή πορεία μέ σημαντική παρουσία στά θεολογικά γράμματα τόσο στίς Ἡνωμένες Πολιτεῖες ὅσο καί διεθνῶς.

2. Βλ. τό ἄρθρο του «Παράδοση ἢ πολιτική ταυτότητα: Ὁ ρόλος τῆς “Δύσης” στή σύγχρονη ὀρθόδοξη θεολογία», μτφρ. Νικόλαος Ασπρούλης, *Θεολογία*, τόμ. 81. 4 (2010), σσ. 397-405. Ἡ εἰσήγηση τοῦ Παπανικολάου «Ὁρθόδοξος φιλελευθερισμός. Ἡ πολιτική τῆς θεανθρώπινης κοινωνίας», πού παρουσιάστηκε στό Διεθνές Συνέδριο «Νέο-πατερική σύνθεση ἢ μετά-πατερική θεολογία; Τό αἶτημα τῆς θεολογίας τῆς συνάφειας στήν Ὁρθόδοξία», Βόλος, 3-6 Ἰουνίου 2010, τελεῖ ὑπό δημοσίευση στόν σχετικό τόμο τῶν Πρακτικῶν τοῦ Συνεδρίου τόσο στά ἐλληνικά ὅσο καί στά ἀγγλικά.

Α. Βιογραφικά-Εργογραφία.

Ο Άριστοτέλης Παπανικολάου είναι καθηγητής θεολογίας στην Έδρα Ὁρθόδοξης Θεολογίας καὶ Πολιτισμοῦ «Ἀρχιεπίσκοπος Δημήτριος» τοῦ Πανεπιστημίου Fordham (Νέα Ὑόρκη, Η.Π.Α.). Εἶναι ἐπίσης συν-ιδρυτής καὶ συν-διευθυντής τοῦ Κέντρου Ὁρθοδόξων Χριστιανικῶν Σπουδῶν τοῦ ἴδιου Πανεπιστημίου καὶ Senior Fellow στό Κέντρο γιά τήν Μελέτη τοῦ Δικαίου καὶ τῆς Θρησκείας τοῦ Πανεπιστημίου Emory (Η.Π.Α.).

Ο Καθηγητής Παπανικολάου γεννήθηκε καί μεγάλωσε στό Σικάγο (Ιλλινόις, Η.Π.Α.). Ὁ πατέρας του π. Βύρων Στυλιανός Παπανικολάου καταγόταν ἀπό τό χωριό Δασύλλιο τοῦ Νομοῦ Γρεβενῶν καί ἡ μητέρα του Ξανθίππη (Κάσσω) Παπανικολάου ἀπό τόν Πεντάλοφο τοῦ Νομοῦ Κοζάνης. Σπούδασε θεολογία στό Fordham University (1984-1988) καί στήν Ἑλληνορθόδοξη Θεολογική Σχολή τοῦ Τιμίου Σταυροῦ Βοστώνης (1988-1991), ἀπ' ὅπου καί ἔλαβε τό Μεταπτυχιακό του Δίπλωμα (Master). Συνέχισε τίς σπουδές του γιά τήν λήψη διδακτορικοῦ διπλώματος στήν Θεολογική Σχολή τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Σικάγο, τό ὁποῖο καί ἔλαβε τό 1998 μετά τήν ἐκπόνηση (ὑπό τήν διεύθυνση τῶν Bernard McGinn and David Tracy) καί τήν ἐπιτυχή ὑποστήριξη ἐργασίας πού εἶχε γιά θέμα τῆς: «Apophaticism vs. Ontology: A Study of Vladimir Lossky and John Zizioulas».

Ο Παπανικολάου ξεκίνησε τήν ἀκαδημαϊκή του διδασκαλία τό 1996 στήν Ἑλληνορθόδοξη Θεολογική Σχολή τοῦ Τιμίου Σταυροῦ Βοστώνης, ὅπου τό ἀκαδημαϊκό ἔτος 1999-2000 δίδαξε ὡς ἐπίκουρος καθηγητής, ἐνῶ ἀπό τόν Σεπτέμβριο τοῦ 2000 διδάσκει στό Fordham University τῆς Νέας Ὑόρκης, ἀρχικά ὡς ἐπίκουρος καθηγητής (Σεπτέμβριος 2000-Αὔγουστος 2006), καί στήν συνέχεια ὡς ἀναπληρωτής καθηγητής (Σεπτέμβριος 2006-Αὔγουστος 2012) καί τακτικός καθηγητής (ἀπό τόν Σεπτέμβριο τοῦ 2012 μέχρι καί σήμερα), καταλαμβάνοντας μάλιστα ἀπό τόν Σεπτέμβριο τοῦ 2013 τήν θέση τοῦ καθηγητῆ Ἑδρας Ὁρθόδοξης Θεολογίας καὶ Πολιτισμοῦ «Ἀρχιεπίσκοπος Δημήτριος» στό ἴδιο πανεπιστήμιο. Τό πῶς γνωστό, ὁμως, καί σημαντικό ἔργο τοῦ καθηγητῆ Παπανικολάου πού συνδέεται ἄμεσα μέ τήν ἀκαδημαϊκή πορεία του στό πανεπιστήμιο τοῦ Fordham,

άλλα πού ή σημασία του καί ή έπιρροή του ξεπερνάει κατά πολύ τά όρια του λαμπρού αὐτοῦ ἀκαδημαϊκοῦ ιδρύματος, ἀλλά καί τῆς ἴδιας τῆς Ἀμερικῆς, εἶναι ή ίδρυση (τό 2004) καί ή διεύθυνση ἔκτοτε (ἀπό κοινοῦ μέ τόν συνάδελφό του George E. Demacopoulos) τοῦ Προγράμματος ἀρχικά, καί ἀπό τό 2012 τοῦ Κέντρου Ὁρθοδόξων Χριστιανικῶν Σπουδῶν τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Fordham.³ Τό Κέντρο αὐτό, πού διακρίνεται γιά τό ὑψηλό ἐπιστημονικό του ἐπίπεδο καί τήν ἀνοικτότητά του στήν ἐλεύθερη καί νηφάλια συζήτηση ἐπίκαιρων θεμάτων πού ἀπασχολοῦν τήν κοινωνία καί τήν Ἐκκλησία, εἶναι γνωστό πλέον γιά τήν δράση καί τίς πρωτοβουλίες του τόσο στήν Ἀμερική ὅσο καί στήν Εὐρώπη, ἐνῶ στήν Ἑλλάδα ἔχει κατ' ἐπανάληψη συνεργαστεῖ μέ τήν Ἀκαδημία Θεολογικῶν Σπουδῶν Βόλου, συνδιοργανώνοντας (μαζί μέ ἄλλους ὀρθόδοξους ἀκαδημαϊκοὺς φορεῖς) τά Συνέδρια «Νέο-πατερική σύνθεση ἢ Μετά-πατερική θεολογία; Τό αἶτημα τῆς θεολογίας τῆς συνάφειας στήν Ὁρθοδοξία» (Βόλος, Ἰούνιος 2010), «Ἐκκλησιολογία καί Ἐθνικισμός στή μεταμοντέρνα ἐποχή» (Βόλος, Μάιος 2012), «Ὁρθοδοξία καί συναφειακή θεολογία: Ἐναύσματα ἀπό τήν ἐκκλησιαστική παράδοση» (Cluj-Napoca, Ρουμανία, Μάιος 2013), «Πολιτική Ὁρθοδοξία καί ὁλοκληρωτισμός στή μετά-κομμουνιστική ἐποχή» (Ἐλσίνκι, Φινλανδία, Μάιος 2015). Ἀνάμεσα στίς σημαντικότερες δράσεις τοῦ Κέντρου περιλαμβάνονται ή ἐτήσια διάλεξη γιά τήν Ὁρθοδοξία στήν Ἀμερική μέ προσκεκλημένους διακεκριμένους θεολογικές ἢ ἐκκλησιαστικές προσωπικότητες,⁴ ή διοργάνωση κάθε τρία χρόνια μεγάλου διεθνοῦς συνεδρίου

3. Βλ. σχετικά Orthodox Christian Studies Center: <http://www.fordham.edu/orthodoxy/>

4. «Orthodoxy in America Lecture Series», μέ ὁμιλητές, μεταξύ ἄλλων, τοὺς: Ἀρχιεπίσκοπο Ἀμερικῆς Δημήτριο («The Dynamics of the Orthodox Faith in Contemporary America», 2004), Μητροπολίτη Διοκλείας Κάλλιστο Ware («Ecological Crisis: Ecological Hope our Orthodox Vision of Creation», 2005), Καθ. Albert J. Raboteau («In the World, not of the World, for the Sake of the World: Orthodoxy and American Culture», 2006), π. Andrew Louth («Heart in Pilgrimage: St. Augustine Reading of the Psalms», 2007), Καθ. Susan Ashbrook Harvey («Women's Voices Bearing Witness: Biblical Memories in Ancient Orthodox Liturgy», 2008), π. Stanley Harakas («The Future of Orthodox Christianity in America: A Normative Approach», 2009), Παναγιώτατο Οἰκουμενικό Πατριάρχη Βαρθολομαῖο («Discerning God's Presence in the World», 2009), Robert F. Taft, SJ («Perceptions and Realities in Orthodox-Catholic Relations Today: Reflections on the Past, Prospects for the Future», 2010), Ἀρχιεπίσκοπο Τυράνων καί πάσης Ἀλβανίας Ἀναστάσιο («Sharing the Good News in a Multi-Religious Country», 2014), πρώην Ἀρχιεπίσκοπό τοῦ

στήν Νέα Υόρκη με επικέντρωση στην σχέση Άνατολης-Δύσης,⁵ ή έκδοση πρωτότυπων θεολογικών και ιστορικών έργων στο πλαίσιο της έκδοτικής σειράς «Ὁρθοδοξία καὶ σύγχρονη σκέψη» τοῦ ἐκδοτικοῦ οἴκου Fordham University Press πού φέρνουν σέ διάλογο τήν ὀρθόδοξη παράδοση μέ τά σύγχρονα ρεύματα,⁶ ἡ διοργάνωση κατ' ἐπιλογὴν προπτυχιακοῦ προγράμματος ὀρθοδόξων σπουδῶν στό ἴδιο πανεπιστήμιο, ἡ παρέμβαση στήν τρέχουσα ἐκκλησιαστική, θεολογική καί πολιτική ἐπικαιρότητα, κυρίως μέσω τῆς διοργάνωσης ἐπικαιρων ἐκδηλώσεων καί τοῦ ἱστότοπου Public Orthodoxy,⁷ κ.ἄ.

Παράλληλα μέ αὐτή τήν πλούσια διδακτική καί ἀκαδημαϊκή δραστηριότητα, ὁ Παπανικολάου ἔχει νά ἐπιδείξει καί ἕνα σημαντικό ὅσο καί πρωτότυπο συγγραφικό ἔργο πού περιλαμβάνει δύο μονογραφίες,⁸ τήν ἐπιμέ-

---

Canterbury Rowan Williams («Liturgical Humanism: Orthodoxy and the Transformation of Culture», 2014), κ.ἄ.

5. Patterson Triennial Conference, μέ θεματολογία ὅπως, *Orthodox Readings of Augustine* (2007), *Orthodox Constructions of the West* (2010), *Christianity, Democracy, and the Shadow of Constantine* (2013).
6. «Orthodox Christianity and Contemporary Thought» Book Series. Ἔχουν ἐκδοθεῖ μεταξὺ ἄλλων: George E. Demacopoulos and Aristotle Papanikolaou (eds.), *Orthodox Constructions of the West*, Fordham University Press, New York, 2013· τῶν ἰδίων, *Christianity, Democracy, and the Shadow of Constantine*, Fordham University Press, New York, 2016· Lucian N. Leustean (ed.), *Orthodox Christianity and Nationalism in Nineteenth-Century Southeastern Europe*, Fordham University Press, New York, 2014· John Chrysavgis (ed.), *Dialogue of Love: Breaking the Silence of Centuries*, Fordham University Press, New York, 2014· John Chrysavgis and Bruce V. Foltz (eds.), *Toward an Ecology of Transfiguration: Orthodox Christian Perspectives on Environment, Nature, and Perspective*, Fordham University Press, New York, 2013· Ecumenical Patriarch Bartholomew, *On Earth as in Heaven: Ecological Vision and Initiatives of Ecumenical Patriarch Bartholomew*, edited by John Chrysavgis, Fordham University Press, New York, 2011· Ecumenical Patriarch Bartholomew, *Speaking the Truth in Love: Theological and Spiritual Exhortations of Ecumenical Patriarch Bartholomew*, edited by John Chrysavgis, Fordham University Press, New York, 2010· Ecumenical Patriarch Bartholomew, *In the World, Yet not of the World: Social and Global Initiatives of Ecumenical Patriarch Bartholomew*, edited by John Chrysavgis, Fordham University Press, New York, 2009.
7. «Public Orthodoxy: Bridging the Ecclesial, the Academic and the Political»: publicorthodoxy.org/
8. Dame Press, Notre Dame, Indiana, 2006, καί σέ σερβική μετάφραση: *Biti sa Bogom: Trojica, apofaticko bogoslovje i bogocovecanska zajednica*, Diocese of Hercegovina and Litoral, Trebinje, 2012· *The Mystical as Political: Democracy and Non-Radical Orthodoxy*, University of Notre Dame Press, Notre Dame, Indiana, 2012.

λεια τριῶν συλλογικῶν τόμων,⁹ καθὼς καὶ δεκάδες ἄρθρα σέ συλλογικούς τόμους καὶ ἐπετηρίδες, καθὼς καὶ στά ἐγκυρότερα ἀγγλόφωνα θεολογικά περιοδικά, ἀλλὰ καὶ σέ θεολογικά περιοδικά στὴν Σερβία, τὴν Ἑλλάδα, τὴν Γαλλία καὶ τὴν Ρωσία πού πραγματεύονται κυρίως θέματα τριαδικῆς καὶ πολιτικῆς θεολογίας, θεολογίας τοῦ προσώπου καὶ ἐκκλησιολογίας, ὀρθόδοξου ἀντιδυτικισμοῦ καὶ κατασκευῆς τῆς ὀρθόδοξης ταυτότητας ὡς μετὰ-ἀποικιακῆς ταυτότητας, θεολογικῆς ἀνθρωπολογίας, ἡθους καὶ ἀρετῶν (κυρίως μέ βάση τὴν θεολογία τοῦ ἁγίου Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητῆ), καθὼς καὶ θέματα σύγχρονης ὀρθόδοξης θεολογίας (κυρίως Μπουλγκάκωφ, Λόσσκυ καὶ Ζηζιούλας).

Β. Ἡ πολιτικὴ τῆς θέωσης καὶ οἱ προκλήσεις τῆς φιλελεύθερης δημοκρατίας.

Ὅπως ἤδη ἐλέχθη, ὁ Παπανικολάου κινεῖται καὶ προβληματίζεται μέ βάση τό πλαίσιο πού ὀρίζουν οἱ προκλήσεις τῆς φιλελεύθερης δυτικῆς δημοκρατίας, ὅπως κατ' ἐξοχὴν αὐτὴ ἐνσαρκώνεται στὴν περίπτωση τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν τῆς Ἀμερικῆς. Αὐτὴ ὅμως ἡ ἰσχυρὴ σύνδεση τῆς προβληματικῆς του μέ τό κοινωνικό-πολιτισμικό συμφραζόμενο τῆς Ἀμερικῆς καὶ εὐρύτερα τοῦ ἀγγλοσαξωνικοῦ κόσμου δέν τὸν ἐγκλωβίζει οὔτε τὸν ἀπομονώνει ἀπὸ τὸν ὑπόλοιπο κόσμο, ἀλλὰ ἀντιθέτως τοῦ ἐπιτρέπει νά συνομιλεῖ καὶ νά ἐπικοινωνεῖ καὶ μέ ἄλλες παραδόσεις, ἀλλὰ καὶ νά λαμβάνει ὑπ' ὄψιν του καὶ ἄλλα πολιτισμικά καὶ πολιτικά «παραδείγματα». Ἐτσι ὁ Παπανικολάου συνομιλεῖ, μεταξὺ ἄλλων, μέ τούς Stanley Hauerwas, John Milbank, William Cavanaugh, Vigen Guroian (στούς ὁποίους καὶ ἀσχεῖ κριτικὴ γιὰ τὴν μέ θεολογικούς ὅρους ἐκ μέρους τούς ἄρνηση τῆς σύγχρονης φιλελεύθερης δημοκρατίας), ὅπως ἐπίσης (ἐνδεικτικά) καὶ μέ τούς Charles Mathewes, John Courtney Murray, Eric Gregory, Stanley Harakas, Charles Taylor, José Casanova, Ronald Thiemann, John Rawls, Richard Rorty,

9. *Thinking through Faith: New Perspectives from Orthodox Christian Scholars*, St. Vladimir's Seminary Press, Crestwood, NY, 2008 (ἀπὸ κοινοῦ μέ τὴν Elizabeth Prodromou)· *Orthodox Readings of Augustine*, St. Vladimir's Seminary Press, Crestwood, NY, 2008 (ἀπὸ κοινοῦ μέ τὸν George E. Demacopoulos)· *Orthodox Constructions of the West*, Fordham University Press, New York, 2013 (ἀπὸ κοινοῦ μέ τὸν George E. Demacopoulos).

Graham Ward, Nicholas Wolterstorff, Michael Perry, Jeffrey Stout, μέ τούς όποιους, παρά τίς μεταξύ τους διαφορές, βρίσκει σημεία έπαφής καί έπικοινωνίας. Πέρα, όμως, από τίς παραπάνω περιπτώσεις, σέ όλη τήν έκταση του έργου του ό Παπανικολάου διαλέγεται ή μάλλον υίοθετεί μέ ιδιαίτερα δημιουργικό τρόπο τήν σκέψη του Μητροπολίτη Περγάμου Ίωάννη Δ. Ζηζιούλα, ένω προσεγγίζει κριτικά (καί σέ πολλές περιπτώσεις έπικριτικά, ιδίως όταν πρόκειται γιά θέματα φιλελεύθερης δημοκρατίας και άνθρωπίων δικαιωμάτων) τό έργο του Χρήστου Γιανναρά. Ό θεολόγος μας λαμβάνει έπίσης ύπ' όφιν του γιά έπιμέρους ζητήματα τόσο τά κλασικά έργα τής λεγόμενης όρθόδοξης «Διασποράς», όσο και όρθόδοξους θεολόγους τής νεώτερης γενιάς από τήν «Διασπορά» αλλά και από τίς κατά παράδοση όρθόδοξες χώρες, όπως ή Έλλάδα, χωρίς νά αφίσταται καί τής ιδιαίτερα έπιλεκτικής χρήσης έπιφανών Πατέρων τής Έκκλησίας όπως του Μαξίμου του Όμολογητή.

Όπως είναι γνωστό, τό πνευματικό τοπίο τής Άμερικής συνεχίζει νά σπαράσσεται από τούς κάθε λογής «πολιτισμικούς πολέμους» (π.χ. διδασκαλία τής Βίβλου ή τών φυσικών/βιολογικών έπιστημών στά σχολεία, θέση έν γένει τής Αγίας Γραφής στήν εκπαίδευση, εκτρώσεις, χαρακτήρας, πεδίο καί όρια έφαρμογής τών ανθρώπινων καί άτομικών δικαιωμάτων καί, πιό πρόσφατα, θρησκευτικός πλουραλισμός, εϋθανασία, γάμος όμόφυλων ζευγαριών, κ.ά.). Η άμερικανική πραγματικότητα κυριαρχείται, μέ άλλα λόγια, από τήν ριζική αντίθεση μεταξύ άφ' ενός τής εκκοσμιευμένης (κατά κύριο λόγο προοδευτικής) διάνοησης καί τών πολιτικών της συμμάχων καί άφ' έτέρου τής συντηρητικής θρησκευτικής ή χριστιανικής δεξιάς, ένω σημαδεύεται έπίσης καί από έναν ένδοθρησκευτικό/ένδοχριστιανικό διχασμό όπου οί μεγάλες παραδοσιακές προτεσταντικές Έκκλησίες καί ένά σημαντικό μέρος τής Ρωμαιοκαθολικής Έκκλησίας μετά τήν Β' Σύνοδο του Βατικανού έχουν κάνει τήν έπιλογή τής προσαρμογής (accommodation) στό πνεύμα τής νεωτερικότητας καί στίς άπαιτήσεις καί τούς κανόνες τής εκκοσμιευμένης κοινωνίας, ένω οί νέο-προτεσταντικές, εϋαγγελικαλικές συντηρητικές Έκκλησίες καί όρισμένοι κύκλοι τής Ρωμαιοκαθολικής Έκκλησίας έχουν ως ιδανικό τους τήν αντίσταση (resistance) στό πνεύμα

τοῦ κόσμου, στόν κοσμικό χαρακτήρα τοῦ κράτους καί στά προτάγματα τῆς ἐκκοσμικευμένης (μετά)νεωτερικότητας.

Ἐρχόμενη σέ ἐπαφή μέ αὐτές τίς προκλήσεις, ἡ Ὁρθοδοξία στήν Ἀμερική (ἀλλά καί εὐρύτερα σέ ὅλο τόν προηγμένο δυτικό κόσμο), τίς περισσότερες φορές δέν μπόρεσε νά δώσει τήν δική της μαρτυρία καί νά καταθέσει τήν δική της θεολογική πρόταση γιά τά ὑπό συζήτηση θέματα, μέ ἀποτέλεσμα νά ἀκολουθεῖ συνήθως τίς συντηρητικότερες θέσεις, θεωρώντας ὅτι αὐτές εἶναι πιό κοντά στό πνεῦμα τῆς ὀρθόδοξης παράδοσης καί στό ἰδεῶδες τῆς βυζαντινῆς «συμφωνίας» ἢ συναλληλίας. Ὁ Παπανικολάου ὄχι μόνο θέτει τό θέμα τῶν πολιτικῶν συνεπαγωγῶν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ γεγονότος καί τῆς συνακόλουθης πολιτικῆς στράτευσης τῶν χριστιανῶν, καί μάλιστα τῶν ὀρθοδόξων, ἀλλά ἐπιπλέον μέ τό ἀνά χειρας ἔργο του μοιάζει νά εἶναι μᾶλλον ὁ πρῶτος ὀρθόδοξος θεολόγος στήν Ἀμερική πού ἀμφισβητεῖ ἀνοιχτά τό αὐτονόητο τῆς ταύτισης τῆς ὀρθόδοξης θεολογίας καί τῆς συντηρητικῆς πολιτικῆς ἰδεολογίας, ἐνῶ τήν ἴδια στιγμή στήν βάση θεολογικῶν ἐπιχειρημάτων ὑπερασπίζεται τήν συμβατότητα τῆς φιλελεύθερης δημοκρατίας μέ τήν ὀρθόδοξη ἐκκλησιολογία καί ἀνθρωπολογία.

Γι' αὐτό καί δέν εἶναι διόλου τυχαῖο τό γεγονός πῶς ὁ ὑπότιτλος τοῦ βιβλίου του στήν πρωτότυπη ἀγγλική ἔκδοση εἶναι: «Δημοκρατία καί μή -Ριζοσπαστική Ὁρθοδοξία»,¹⁰ ἐπισημαίνοντας ἔτσι ἐξαρχῆς τήν διαφοροποίησή του ἀπό τό ρεῦμα τῆς «Ριζοσπαστικῆς Ὁρθοδοξίας» (Radical Orthodoxy), ἕνα ἀντιμοντερνιστικό νέο-συντηρητικό θεολογικό ρεῦμα πού τά τελευταῖα εἴκοσι περίπου χρόνια ἀνθεῖ στόν χώρο τοῦ δυτικοῦ χριστιανισμοῦ (πρωτίστως στούς ἀγγλικανούς καί δευτερεύοντως σέ κύκλους ρωμαιοκαθολικῶν, ἀλλά πού μοιάζει νά γοητεύει ἐπίσης καί κάποιους ἐκ τῶν ἡμετέρων θεολόγων), καί τό ὅποιο προσβλέπει σέ μία ἀντιμοντερνιστική μεταφυσική/θρησκευτική ἀναβίωση καί ἐπιστροφή τῆς θρησκείας στόν δημόσιο χώρο πού νά ἀκυρώνει τά δεδομένα τῆς ἐκκοσμίκευσης καί τῆς νεωτερικότητας.¹¹

10. «Democracy and Non-Radical Orthodoxy».

11. Ἀντιπροσωπευτικό καί χαρακτηριστικό ἔργο αὐτοῦ τοῦ ριζοσπαστικοῦ θεολογικοῦ ρεύματος πού περιλαμβάνει τά κείμενα ἐπτά ἀγγλικανῶν (τῆς τάσης τῶν «συντηρητικῶν» High Church) καί πέντε ρωμαιοκαθολικῶν, καί πού κηρύσσει τό τέλος τῆς νεωτερικό-

Ἡ θεολογική βάση πάνω στην οποία στηρίζεται τό ἐγχείρημά του αὐτό ὁ συγγραφέας μας εἶναι ἔννοια τῆς θέωσης, ἢ μάλλον τῆς θεανθρώπινης κοινωνίας ἡ ὁποία, σύμφωνα μέ τήν ἄποψή του, ἀποτελεῖ τήν διήκουσα ἔννοια πού διατρέχει στό σύνολό της τήν ὀρθόδοξη παράδοση, καθώς, ἀνεξάρτητα ἀπό τίς ἐπιμέρους διαφωνίες πού μπορεῖ νά ὑπάρχουν, ὅλοι, ἀπό τούς πλεόν συντηρητικούς μέχρι τούς πλεόν φιλελεύθερους, μοιράζονται τήν κοινή πίστη ὅτι ὁ ἄνθρωπος δημιουργήθηκε μέ σκοπό τήν θέωση καί τήν κοινωνία μέ τόν Θεό. Προκειμένου δέ νά προλάβει τίς τυχόν ἐνστάσεις καί τήν κριτική ὅτι ὁ ὑπερτονισμός καί ἡ ὑπερέξαρση τῆς σημασίας τῆς θέωσης καί τῆς μυστικῆς ἔνωσης μέ τόν Θεό στην ὀρθόδοξη παράδοση μπορεῖ νά ὀδηγήσει σέ ἀτομικιστικές, ἀνιστορικές προ-κατανοήσεις τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ γεγονότος καί, κατά συνέπεια, στην ὑποτίμηση ὅχι μόνο τῆς ἐκκλησιολογίας ἀλλά καί τῆς ἴδιας τῆς κοινωνικῆς καί πολιτικῆς στράτευσης τῶν χριστιανῶν,¹² ὁ Παπανικολάου θά ὑπογραμμίσει τόν κοινωνιακό καί σχεσιακό χαρακτήρα τῆς θέωσης/θεανθρώπινης κοινωνίας, καθώς καί τίς κοινωνικές διαστάσεις καί συνέπειες τῆς ἀσκητικῆς προσπάθειας. Ὅπως ὁ ἴδιος περαιτέρω σημειώνει, ἐφ' ὅσον ὁ ἄνθρωπος ἔχει πράγματι δημιουργηθεῖ μέ σκοπό τήν ἔνωση καί τήν κοινωνία μέ τόν Θεό, τότε τό κεντρικό αὐτό ἀξίωμα τῆς ὀρθόδοξης πίστεως δέν μπορεῖ νά εἶναι χωρίς

τητας καί τήν δυναμική ἐπιστροφή τοῦ χριστιανισμοῦ στην δημόσια σφαῖρα, ἀποτελεῖ τό συλλογικό ἔργο: J. Milbank, C. Pickstock, Gr. Ward (eds), *Radical Orthodoxy: A New Theology*, Routledge, London and New York, 1998. Ἀξιόπιστες εἰσαγωγές στό ρεῦμα τῆς «Ριζοσπαστικῆς Ὀρθοδοξίας» μπορεῖ κανεῖς νά βρεῖ στά ἔργα: James K. A. Smith, *Introducing Radical Orthodoxy: Mapping a Post-Secular Theology*, Baker Academic, Grand Rapids, MI, 2004, καί Steven Shakespeare, *Radical Orthodoxy: A Critical Introduction*, SPCK, London, 2007. Γιά μία συνολική/συνοπτική ἀποτίμηση αὐτοῦ τοῦ ρεύματος, βλ. ἀντί πολλῶν, Ad. Pabst, Ol.-Th. Venard, *Radical Orthodoxy. Pour une révolution théologique*, Ad Solem, Genève, 2004. Ἐκτός ἀπό τόν συλλογικό τόμο, Adrian Pabst and Christoph Schneider (eds), *Encounter Between Eastern Orthodoxy and Radical Orthodoxy*, Farnham, Ashgate, 2009, πού ἀποπειράται μία πρώτη διαλογική συνάντηση ὀρθόδοξων θεολόγων μέ τό θεολογικό αὐτό ρεῦμα τοῦ δυτικοῦ χριστιανισμοῦ πού φέρει μάλιστα τό ὄνομα τῆς Ὀρθοδοξίας, ἀπ' ὅσο εἶμαι σέ θέση νά γνωρίζω δέν ὑπάρχει καμμία ἄλλη κριτική τοποθέτηση ἢ ἀποτίμηση τοῦ ρεύματος αὐτοῦ ἀπό ὀρθόδοξη σκοπιά.

12 Βλ. γιά παράδειγμα τήν κριτική τοῦ Στέλιου Λ. Παπαλεξανδρόπουλου, «Νέα Θρησκευτικότητα καί Ἐσχατολογία», στόν τόμο: Π. Καλαϊτζίδης (ἐπιμ.), *Ἐκκλησία καί Ἐσχατολογία*, Ἀκαδημία Θεολογικῶν Σπουδῶν, χειμερινό πρόγραμμα 2000-01, Βόλος, Ἐκδοτική Δημητριάδου, 2014, κυρίως σσ. 378-383 σχετικά μέ τήν ὑποχώρηση τῆς ἱστορικῆς/ἐσχατολογικῆς προοπτικῆς πρὸς ὄφελος τῆς θέωσης καί τῆς ἀνιστορικῆς πνευματικότητος.

σημασία για τόν τρόπο μέ τόν όποιο οί χριστιανοί θά πρέπει νά ζοῦν καί για τόν τρόπο πού ἡ θεσμική Ἐκκλησία θά πρέπει νά δρᾷ στήν πολιτική σφαῖρα. Καί ὁ τρόπος αὐτός συνίσταται στήν πολιτική τῆς θέωσης, μέ ἄλλα λόγια στό νά μάθει κανεῖς μέσα ἀπό τήν ἄσκηση νά ἀγαπᾷ μέ τόν τρόπο πού ἀγαπᾷ ὁ Θεός, χωρίς ἰδιοτέλεια καί δίχως ὅρια, συναναστερόμενος ἄλλους ἀνθρώπους, τόν κάθε «ἄλλον» –καί μάλιστα τούς ξένους καί τούς ἐχθρούς σύμφωνα μέ τήν ἐντολή τοῦ Χριστοῦ– πού δέν μοιράζονται κατ' ἀνάγκην τήν ἴδια πίστη, τίς ἴδιες πεποιεήσεις καί τόν ἴδιο τρόπο ζωῆς μέ ἐμᾶς. Ἡ ἀσκητική αὐτή τῆς θέωσης/θεανθρώπινης κοινωνίας στήν προοπτική του Παπανικολάου δέν περιορίζεται στήν ἔρημο, στό μοναστήρι ἢ τήν ἴδια τήν Ἐκκλησία μόνο, ἀλλά ἐκτείνεται σέ ὅλο τόν κόσμο, καθώς ὁ τελευταῖος ἀποτελεῖ τό πεδίο ὅπου ἡ ἀσκητική αὐτή λαμβάνει χώρα καί στό μέτρο πού ἡ πολιτική τῆς θέωσης ἀφορᾷ πρωτίστως καί προεχόντως τό ἔμπρακτο ἐνδιαφέρον καί τήν δίχως ὅρια ἀγάπη για τόν πλησίον. Ἡ πολιτική κοινότητα δέν ἀποτελεῖ ἔτσι τό ἀντίθετο τῆς ἐρήμου, ἀλλά –ὅπως δέν κουράζεται νά τό ἐπαναλαμβάνει ὁ θεολόγος μας– μία ἀπό τίς πολλές ἐρήμους, ὅπου ὁ χριστιανός θά πρέπει νά παλέψει μέ τούς δαίμονες πού προσπαθοῦν νά ἐμποδίσουν τήν ἐκμάθηση τῆς ἀγάπης, καθώς σέ κανέναν ἄλλο χώρο ὁ πειρασμός για τήν δαιμονοποίηση τοῦ πλησίον δέν εἶναι περισσότερο ἔντονος ἀπ' ὅ,τι στόν χώρο τῆς πολιτικῆς ὅπου ὁ χριστιανός προκαλεῖται νά ἐκπληρώσει τήν ἐντολή τῆς ἀγάπης.

Ὑπό τό φῶς τῶν ὅσων ὀρίζει ἡ πολιτική τῆς θέωσης ὁ Παπανικολάου θά ὑποστηρίξει ὅτι ἡ δράση τῆς θεσμικῆς Ἐκκλησίας μέσα στόν πολιτικό χώρο ὀφείλει νά ἀποτελεῖ μία διαρκῆ πρόκληση προκειμένου νά μάθει κανεῖς πῶς νά ἀγαπᾷ τόν «ἄλλον». Διδάσκοντας, ὅμως, τήν ἔμπρακτη ἀγάπη κα-
ταμεσῆς τῆς ἐρήμου τοῦ πολιτικοῦ χώρου, σημαίνει πῶς οί χριστιανοί καί ἡ Ἐκκλησία δέν θά πρέπει νά ἐπιβάλουν τήν θέλησή τους οὔτε νομικά, οὔτε πολιτισμικά ἢ κοινωνικά, ἐπικαλούμενοι τό προνόμιο τῆς ἱστορίας ἢ τοῦ πολιτισμοῦ. Ἀντιθέτως θά πρέπει, κατά τόν θεολόγο μας, νά ἀντιστέκονται στόν «πειρασμό τοῦ Ἰούδα» πού ταυτίζει τήν Ὁρθοδοξία μέ ἕνα ὀρισμένο ἔθνος, πολιτισμό ἢ πολιτική,¹³ ἀντιλαμβανόμενοι ὅτι ἡ ἀποστολή τους εἶναι

13 Πρβλ. Παντελής Καλαϊτζίδης, «Ὁ πειρασμός τοῦ Ἰούδα. Ἀπό τήν ἱστορία τῆς θείας οἰκο-

μία αποστολή πειθοῦς καὶ ὄχι δύναμης ἢ ἐπιβολῆς. Θὰ πρέπει ἐπίσης νά ἔχουν συναισθηση ὅτι ὁ δημόσιος πολιτικός χώρος δέν εἶναι ὁ ἐκκλησιαστικός, καθὼς ὁ σκοπὸς τοῦ πρώτου, ἂν καὶ εἶναι ἀνάλογος, διακρίνεται ἀπὸ ἐκεῖνον τοῦ δεύτερου, καὶ ἐπομένως δέν θὰ πρέπει νά περιμένουν ὅτι ἡ κοινὴ ἠθικὴ τοῦ δημόσιου χώρου θὰ ταυτίζεται μὲ ἐκείνη τῆς Ἐκκλησίας, συμβάλλοντας ἔτσι δημιουργικά στὴν ἐμπέδωση τῶν ἀξιῶν τῆς πολυφωνίας καὶ τοῦ πλουραλισμοῦ καὶ στὸν περαιτέρω ἐμπλουτισμὸ τοῦ πολιτικοῦ χώρου, καθὼς καὶ στὴν διασφάλιση τῶν δομῶν πού ἐγγυῶνται ὅτι ὅλοι οἱ ἄνθρωποι θὰ ἀντιμετωπίζονται ὡς μοναδικοὶ καὶ ἀπερίστατοι.¹⁴

Στὴν βάση θεολογικῶν ἐπιχειρημάτων ὁ Παπανικολάου ὑποστηρίζει μάλιστα ὅτι ἡ πολιτικὴ αὐτὴ τῆς θέωσης ὅπως συντομογραφικά περιγράφθηκε παραπάνω καὶ ἡ συνακόλουθη θέση τῆς Ἐκκλησίας στὸν δημόσιο χώρο, δέν ἀφοροῦν μόνο τὴν ἀμερικανικὴ πραγματικότητα ὅπου ἡ Ὁρθόδοξία ἀποτελεῖ μειονότητα, ἀλλὰ καὶ τίς κατὰ παράδοση ὀρθόδοξες χώρες μὲ τοὺς ἰσχυροὺς δεσμοὺς κράτους, ἔθνους καὶ Ἐκκλησίας, ὅπως ἡ Ρωσία καὶ ἡ Ἑλλάδα, ὑποστηρίζοντας ταυτοχρόνως ὅτι ὁ τρόπος ποὺ οἱ ὀρθόδοξοι θεολόγοι τῆς λεγόμενης «Διασποράς» παρουσιάζουν τὴν θέση τῆς Ὁρθοδοξίας στὴν σύγχρονη πλουραλιστικὴ κοινωνία, εἶναι ἐν τέλει πιὸ κοντὰ στὴν ἀρχαία χριστιανικὴ πραγματικότητα μέχρι τὸν 7ο αἰῶνα, ὅταν ὁ χριστιανισμὸς δέν ἐθεωρεῖτο κυρίαρχος οὔτε φιλοσοφικά ἀλλὰ οὔτε καὶ πολιτιστικά ἢ πολιτικά. Στὴν εἰσαγωγὴ του δὲ ὁ θεολόγος μας ἐπισημαίνει ὅτι ὁ κατὰ βάση ἀρνητικὸς τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο πολλοὶ ὀρθόδοξοι μετὰ τὴν πτώση τοῦ κομμουνισμοῦ ἀντιδρῶν στὴν προοπτικὴ τῆς φιλελεύθερης δημοκρατίας καὶ τῆς πλουραλιστικῆς κοινωνίας ὑπογραμμίζει τὴν ἐπικαιρότητα τοῦ ἐγχειρήματός του, καθὼς θεωρεῖ ὅτι ὁ τρόπος αὐτός ἔδειξε ὅτι ὁ ὀρθόδοξος χριστιανισμὸς δέν ἦταν ἔτοιμος νά ἀντιμετωπίσει ἐρωτήματα

νομίας στὴν ἱστορία τῆς ἐθνικῆς παλιγγενεσίας», *Σύναξη*, τχ. 79, 2001, σσ. 51-65.

14. Πρβλ. τίς ἀναλύσεις μας στό: Παντελὴς Καλαϊτζίδης, *Ὁρθόδοξία καὶ Νεωτερικότητα. Προλεγόμενα*, Ἱερά Μητρόπολις Δημητριάδος-Ακαδημία Θεολογικῶν Σπουδῶν, Ἰνδικτος, Ἀθήναι, 2007, κυρίως κεφ. 8: Ἡ Ἐκκλησία καὶ ἡ θεολογία μεταξὺ δημόσιου καὶ ἰδιωτικοῦ χώρου στὴν ἐποχὴ τῆς ὕστερης νεωτερικότητας, σσ. 127-161· καὶ Pantelis Kalaitzidis, *Orthodoxy and Political Theology*, στὴν σειρά «Doxa & Praxis: Exploring Orthodox Theology», WCC Publications, Geneva, 2012, κυρίως κεφ. 4: The Public Role of Church and Theology, σσ. 81-86.

πού ἀφοροῦν στὴν πολιτικὴ θεολογία, μέ τρόπο πού νά εἶναι σύμφωνος μέ τὴν πολιτικὴ τῆς θέωσης καὶ τὴν ἀρχὴ τῆς θεανθρώπινης κοινωνίας.

Ἡ κατὰ Παπανικολάου, ὅμως, πολιτικὴ τῆς θέωσης καὶ τῆς θεανθρώπινης κοινωνίας δέν μένει μετέωρη οὔτε παραμένει ἓνα ἀφηρημένο θεωρητικὸ σχῆμα, ἀλλὰ σαρκώνεται κατ' ἐξοχὴν στὴν Εὐχαριστία καὶ στὸν ἐν γένει χώρο τῆς ἐκκλησιολογίας, πού στό πλαίσιο τῆς σύγχρονης συζήτησης περί πολιτικῆς θεολογίας ἀποτελεῖ κοινὸ τόπο νά θεωρεῖται ὡς ἡ ἀφετηρία πού διαπερνάει ὅλες τίς χριστιανικὲς παραδόσεις. Στό βαθμὸ, λοιπόν, πού τίθεται ὡς *a priori* ὅτι ὁ ἄνθρωπος δημιουργήθηκε μέ σκοπὸ τὴν θέωση, τὴν θεανθρώπινη κοινωνία, ἡ Ἐκκλησία καθίσταται ἡ κοινωνιακὴ πραγμάτωση τοῦ γεγονότος τῆς θεανθρώπινης κοινωνίας, πού κατὰ κύριο λόγο φανερώνεται στὴν Εὐχαριστία. Ἡ Εὐχαριστία καθίσταται ἔτσι ὁ κοινωνιακὸς χώρος τῆς θεανθρώπινης κοινωνίας, στὸν βαθμὸ πού οἱ πιστοὶ συγκροτοῦνται ὡς τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ διὰ τοῦ Πνεύματος. Στό πλαίσιο αὐτό ἡ Ἐκκλησία δέν μπορεῖ παρὰ νά βρίσκεται σέ μία διαρκῆ προφητικὴ ἔνταση μέ κάθε μορφή πολιτικῆς κοινότητος. Ἐνῶ πολλοί, ἐκκινώντας ἀπὸ τὴν εὐχαριστιακὴ ἐκκλησιολογία, τείνουν νά θεωρήσουν ὡς ὀλότελα ἀντιτιθέμενες τὴν εὐχαριστιακὴ κατανόηση τῆς Ἐκκλησίας μέ κάθε μορφή σύγχρονης φιλελεύθερης δημοκρατίας, ὁ Παπανικολάου, ἀξιοποιώντας τὴν εὐχαριστιακὴ ταυτότητα τῆς Ἐκκλησίας, κινεῖται πρὸς μία διαφορετικὴ κατεύθυνση, θεωρώντας ὅτι στὴν πραγματικότητα ἡ εὐχαριστιακὴ κατανόηση τῆς Ἐκκλησίας ὁδηγεῖ σέ μία ὑπεράσπιση ἐκ μέρους τῶν χριστιανῶν τῆς φιλελεύθερης δημοκρατικῆς μορφῆς τῆς πολιτικῆς. Στόν βαθμὸ δέ πού τὸ μέτρο τῆς θείας παρουσίας συνίσταται στό παράδειγμα τῶν σχέσεων οἱ ὁποῖες καθίστανται δυνατές στὴν ἐκκλησιαστικὴ κοινότητα, τὸ παράδειγμα τῶν σχέσεων πού πραγματώνονται στό πλαίσιο τῶν σύγχρονων φιλελεύθερων δημοκρατιῶν εἶναι σέ θέση νά εἰκονίζει περισσότερο μία εὐχαριστιακὴ κατανόηση τῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ ὅ,τι ἄλλες ἐπιλογές. Ἐάν ἡ πολιτικὴ τῆς θέωσης καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς θεανθρώπινης κοινωνίας ὁδηγεῖ στὴν εὐχαριστιακὴ κατανόηση τῆς Ἐκκλησίας, τότε αὐτὴ δέν μπορεῖ νά ὁδηγεῖ στὴν ἀπόρριψη ἀλλὰ στὴν ἐδραίωση τῆς φιλελεύθερης δημοκρατίας.

Στό ανά χείρας, όμως, βιβλίο του Παπανικολάου δέν συναντᾶμε μόνο μία πρόταση δημόσιας ἐκκλησιολογίας, ἀλλὰ καί μία δημιουργική μετα-γραφὴ τῆς θεολογίας τοῦ προσώπου στόν χῶρο τῆς πολιτικῆς, καθὼς καί μία πρόταση «πολιτικῆς Τριαδολογίας».¹⁵ Ὅπως εἶναι γνωστό, στό πλαίσιο τῆς ἀναβίωσης κατὰ τόν 20ό αἰῶνα τοῦ ἐνδιαφέροντος τῆς ὀρθόδοξης θεολογίας γιά τήν τριαδική θεολογία, αὐτό συνδέθηκε ἐξ ἀρχῆς μέ τόν τρόπο κατανόησης τοῦ ἀνθρώπου, τήν θεολογική ἀνθρωπολογία. Ἔτσι θεωρήθηκε ὅτι οἱ ἄνθρωποι ὡς εἰκόνα τοῦ τριαδικοῦ Θεοῦ εἶναι πραγματικά πρόσωπα στόν βαθμό πού εἰκονίζουν τήν ἀγαπητική καί περιχωρητική κοινωνία τῶν τριαδικῶν προσώπων. Ἔτσι ἔννοιες, ὅπως ἡ ἐλευθερία, τό ἀπερίσταλτο, ἡ ἀγάπη, ἡ σχεσιακότητα καί ἡ ταύτισή τους μέ τήν ἔννοια τοῦ προσώπου σέ σχέση μέ τόν Θεό βρῆκαν τήν δίοδό τους καί γιά τήν περιγραφὴ τοῦ ἀνθρώπινου προσώπου. Μέ ἀφετηρία ἐκπροσώπους τῆς Ρωσικῆς θρησκευτικῆς ἀναγέννησης (Βλαδίμηρο Σολοβιῶφ, Νικόλαο Μπερντιάγιεφ καί π. Σέργιο Μπουλγκάκωφ), ἀλλά ἰδιαίτερα τόν Βλαδίμηρο Λόσκυ, τόν Χρήστο Γιανναρά καί προεχόντως τόν Μητροπολίτη Περγάμου Ἰωάννη Δ. Ζηζιούλα, ὁ Παπανικολάου ἀναδεικνύει τήν σπουδαιότητα τῆς ἀνάδυσῆς μιᾶς θεολογίας τοῦ προσώπου, ὡς ἀπόρροια τῆς τριαδικῆς θεολογίας, ὅπου τό πρόσωπο κατανοεῖται ὡς γεγονός ἀπερίσταλτης μοναδικότητος καί ἐλευθερίας ἀπό κάθε εἶδος ἀναγκαιότητας. Τοποθετώντας τό πρόσωπο σέ εὐχαριστιακή προοπτική, αὐτό παύει νά ἀποτελεῖ πλέον μία κατὰ-κτηση τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλά ἀντίθετα θεωρεῖται ὡς ἕνας τρόπος ὑπαρξῆς

15. Μετά τόν Φεντόρφ καί τήν γνωστή του ρήση, «Ἡ πολιτική θεωρία τῆς Ἐκκλησίας εἶναι ἡ ἀλήθεια τῆς Ἁγίας Τριάδος», καθὼς καί τίς ἀνάλογες διατυπώσεις τοῦ Κάλλιστου Ware (βλ. Ware, «Eastern Christianity», στό: Mircea Eliade (ed.), *The Encyclopedia of Religion*, Free Press, New York, 1987, 4:571, ὅπως παρατίθεται ἀπό τόν Paul Valliere, «Introduction to the Modern Orthodox Tradition», στό: John Witte Jr. and Frank S. Alexander (eds.), *The Teachings of Modern Orthodox Christianity on Law, Politics, and Human Nature*, Columbia University Press, New York, 2007, σ. 5), ὁ Παπανικολάου φαίνεται νά εἶναι μᾶλλον ὁ μόνος ὀρθόδοξος θεολόγος πού ἐπιχειρεῖ, ἔστω καί σέ περιορισμένη κλίμακα, κάτι ἀνάλογο. Ἀπό τήν σύγχρονη ὀρθόδοξη θεολογία πάντως –ιδίως μετά τήν ἐπικράτηση τοῦ ρεύματος τῆς νέο-πατερικῆς σύνθεσης– φαίνεται νά ἀπουσιάζει ἕνα μείζον ἔργο πού νά ἐπιχειρεῖ τήν σύνδεση τῆς τριαδικῆς θεολογίας μέ τήν κοινωνία καί τά κοινωνικά προβλήματα, ὅπως συμβαίνει ἐπὶ παραδείγματι στήν περίπτωση τοῦ ρωμαιοκαθολικοῦ θεολόγου τῆς ἀπελευθέρωσης Leonardo Boff μέ τό ἔργο του, *Trinity and Society*, transl. Paul Burns, Orbis Books, Maryknoll, NY, 1988.

πού πραγματώνεται σέ συγκεκριμένες σχέσεις αγάπης καί ἐλευθερίας. Ἀπό τήν προοπτική δέ τῆς θεανθρώπινης κοινωνίας τό πρόσωπο συνιστᾷ τήν πραγμάτωση τῆς αγάπης τοῦ Θεοῦ καί τῆς αγάπης τοῦ πλησίον, ἕνας εὐχαριστιακός τρόπος ὑπαρξῆς πού ἐνσαρκώνει τήν ἀπερίσταλτη μοναδικότητα ἡ ὁποία ὑπάρχει ἀπό αἰώνων στήν τριαδική ὑπαρξη τοῦ Θεοῦ. Τά παραπάνω ἀποκτοῦν ἰδιαίτερη σημασία ἀναφορικά μέ καίρια ζητήματα πολιτικῆς θεολογίας, ὅπως γιά παράδειγμα ἡ συζήτηση περί ἀνθρωπίνων καί ἀτομικῶν δικαιωμάτων: στόν βαθμό πού αὕτη ἀφορᾷ στήν ἀνάδειξη τῆς ἰσοτιμίας καί ἀπερίσταλτης μοναδικότητας τοῦ κάθε ἀνθρώπου, ἡ θεολογία τοῦ προσώπου, ὅπως κατανοεῖται στίς τριαδικές καταβολές της καί τήν εὐχαριστιακή της προοπτική στό πλαίσιο τῆς ὀρθόδοξης θεολογίας, μπορεῖ νά ἀποτελέσει μία ξεχωριστή καί πρωτότυπη ὁδὸ θεώρησης τοῦ ὅλου ζητήματος, καθὼς συναιρεῖ τό ἀτομικό μέ τό κοινωνικό/κοινοτικό.

Γ. Ἡ ἀναζωπύρωση τοῦ ἐνδιαφέροντος γιά τήν πολιτική θεολογία στόν εὐρύτερο ὀρθόδοξο κόσμο.

Στό παρόν ἔργο του ὁ Παπανικολάου δείχνει ἰδιαίτερο ζήλο προκειμένου νά καταστήσει ὁρατή τήν διαχρονική συνέχεια μιᾶς ὀρθόδοξης πολιτικῆς θεολογίας διὰ μέσου τῶν αἰώνων. Μάλιστα σέ αὐτό τό θέμα (καί μέ αὐτόν ἀκριβῶς τόν τίτλο) ἀφιερώνει ἕνα ὁλόκληρο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου του (τό πρῶτο). Πλαί, ὅμως, σέ αὐτήν τήν θεωρία τῆς συνέχειας, δέν εἶναι λίγες οἱ ἀναφορές του, πού σαφέστατα προϋποθέτουν ἕνα ὀρθόδοξο ἔλλειμμα, σέ θέματα πολιτικῆς θεολογίας, τό ὁποῖο ὁ ἴδιος προσπαθεῖ νά θεραπεύσει ἐπιχειρηματολογώντας γιά τό θεμιτό ἀλλά καί τό ἀναγκαῖο της σύνδεσης τῆς θέωσης, τῆς Εὐχαριστίας, τῆς θεολογίας τοῦ προσώπου καί τῆς Τριαδολογίας μέ καίρια ζητήματα πολιτικῆς θεολογίας.

Καθὼς ἔχουμε καί ἄλλοῦ προσωπικά ὑποστηρίξει,¹⁶ στόν τόπο μας, ὅπως καί εὐρύτερα στόν ὀρθόδοξο κόσμο, ὑπάρχει μία σαφῆς ὑποτίμηση ἢ παραθεώρηση τῆς πολιτικῆς θεολογίας ὅπως καί τῆς συγγενοῦς «θεο-

16. Βλ. σχετικά Παντελῆς Καλαϊτζίδης, «Ὁρθόδοξία καί Πολιτική Θεολογία», στόν τόμο: Π. Καλαϊτζίδης (ἐπιμ.), *Βιβλική θεολογία τῆς ἀπελευθέρωσης, πατερική θεολογία καί ἀμφισημίες τῆς νεωτερικότητας σέ ὀρθόδοξη καί οἰκουμενική προοπτική*, Ἱερά Μητρόπολις Δημητριάδος-Ἀκαδημία Θεολογικῶν Σπουδῶν, Ἰνδικτος, Ἀθήναι, 2012, σ. 48 κ.έ.

λογίας της απελευθέρωσης», και μάλιστα εκείνου του ρεύματος που χαρακτηρίζεται ἄφ' ενός ἀπό τό ἄνοιγμα τοῦ Εὐαγγελίου στόν ἔξω κόσμο μέ τήν προσπάθεια ἐπικαιροποίησης καί ἐνεργοποίησης στό σήμερα τῶν εὐαγγελικῶν καί χριστιανικῶν ἀξιῶν τῆς δικαιοσύνης, τῆς εἰρήνης, τῆς ἀλληλεγγύης καί τῆς στράτευσης στό πλευρό τῶν φτωχῶν καί ἐν γένει τῶν θυμάτων τῆς Ἱστορίας, καί ἄφ' ἑτέρου ἀπό τόν διάλογο, τήν πρόσληψη, τόν εὐαγγελισμό καί τήν μεταμόρφωση τοῦ κόσμου. Ὅπως σημειώναμε χαρακτηριστικά, «τό κρίσιμο βέβαια ἐρώτημα [...] εἶναι: γιατί πλὴν ἐλαχίστων ἐξαιρέσεων δέν ἀναπτύχθηκε στήν Ὁρθοδοξία “πολιτική θεολογία”, μέ τήν [...] ἀπελευθερωτική καί ριζοσπαστική ἔννοια; Γιατί ἐπιφανεῖς ὀρθόδοξοι θεολόγοι ὑποτιμοῦν, ἂν δέν παρερμηνεύουν κιόλας ὀρισμένες φορές, τό νόημα καί τό περιεχόμενο τῆς πολιτικῆς θεολογίας; Για ποιόν ἢ γιά ποιούς λόγους δέν ἀναπτύχθηκε σέ ὀρθόδοξο ἔδαφος τό ρεῦμα πού ὀνομάζουμε “θεολογική ἢ χριστιανική ἀριστερά”, ὅπως συνέβη σέ ὅλες σχεδόν τίς χώρες τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης ἢ καί τῆς Ἀμερικῆς;».¹⁷

Δέν εἶναι ἐδῶ ὁ χώρος γιά νά προσπαθήσουμε νά ἀπαντήσουμε σέ αὐτά τά ἐρωτήματα. Τό ἐπιχειρήσαμε, ἄλλωστε, καί στό κείμενό μας πού ἤδη παραπέμψαμε, ἀλλά καί σέ ἐκτενέστερη μορφή μέ τήν ἔκδοση στά ἀγγλικά τοῦ ἔργου μας: *Orthodoxy and Political Theology*.¹⁸ Ὅπως, ὅμως, ἔχει πρόσφατα παρατηρηθεῖ,¹⁹ ἡ ἔκδοση τό 2012 τοῦ ἀνά χεῖρας ἔργου τοῦ Πα-

17. Στό ἴδιο, σσ. 48-49. Πρβλ. καί σσ. 50-55, γιά περισσότερες λεπτομέρειες ἀναφορικά μέ τήν ἐπιφυλακτική ἢ καί ἀρνητική στάση ἀρκετῶν ἐπιφανῶν ὀρθοδόξων θεολόγων ἐναντί τῆς προοδευτικῆς καί ριζοσπαστικῆς ἐκδοχῆς τῆς πολιτικῆς θεολογίας.

18. Βλ. Pantelis Kalaitzidis, *Orthodoxy and Political Theology*, στήν σειρά «Doxa & Praxis: Exploring Orthodox Theology», WCC Publications, Geneva, 2012, κυρίως κεφ. 3: Why has Orthodoxy not Developed a Political or Liberation Theology?, σσ. 65-80.

19. Βλ. Nikolaos Asproulis, «Pneumatology and Politics: The role of the Holy Spirit in the articulation of an Orthodox political theology», *Review of Ecumenical Studies*, 7.2 (2015), pp. 184-197· πρβλ. Νικόλαου Ἀσπρούλη, «[Βιβλιοκριτική τοῦ ἔργου τοῦ] Θ. Ν. Παπαθανασίου, *Ἡ ρήξη μέ τό μηδέν. Σφηνάκια πολιτικῆς θεολογίας*, ἐκδ. Ἀρμός, Ἀθήνα, 2015», *Σύναξη*, τχ. 136 (2015), σ. 100. Σέ ἄλλο δημοσίευσμά του («“Church and World Dogmatics”: The Ecumenical Need of a Paradigm-Shift in the Modern Orthodox Theology and Education», *Review of Ecumenical Studies*, 5.2 (2013), σσ. 154-161), ὁ Ἀσπρούλης προβαίνει σέ μιά λεπτή διάκριση μεταξύ «Ἐκκλησιακῆς Δογματικῆς» καί «Ἐκκλησιοκοσμικῆς Δογματικῆς» ὡς μοντέλων τοῦ θεολογεῖν, ἀκολουθώντας μιά διάκριση πού βασιζέται στό ἔργο τοῦ Paul Valliere, *Modern Russian Theology. Bukharev, Soloviev, Bulgakov: Orthodox Theology in a New Key*, T&T Clark, Edinburgh, 2000. Στήν πρώτη περίπτωση ἡ Ἐκκλησιακὴ Δογματικὴ

πανικολάου, όπως και η κυκλοφορία την ίδια χρονιά του δικού μας βιβλίου το οποίο μόλις αναφέραμε, φαίνεται να συμπίπτουν με την αναζωπύρωση του ενδιαφέροντος για την πολιτική θεολογία στον ορθόδοξο κόσμο. Σε καμία περίπτωση δεν υποστηρίζεται ότι η νεώτερη ορθόδοξη πολιτική θεολογία ξεκινάει με αυτά τα δύο έργα. Η ιστορική αναδρομή στην πολιτική θεολογία της Ορθοδοξίας στα νεώτερα χρόνια, με σημαντικότερους σταθμούς/έκπροσώπους τους Νικόλαο Φεντόρωφ, Νικόλαο Μπερντιάγιεφ, π. Σέργιο Μπουλγκάκωφ, αλλά και τους πιο πρόσφατους Olivier Clément, Μητροπολίτη του Όρους Λιβάνου Georges Khodr, Σάββα Άγουριδη, Πέτρο Βασιλειάδη, Αλέξανδρο Παπαδερό, Θ. Ν. Παπαθανασίου, π. Daniel Payne, Στυλιανό Τσομπανίδη, π. Cyril Hovorun, κ.ά. είναι αρκετά γνωστή για να την επαναλάβουμε εδώ.²⁰ Τα πρόσφατα, όμως, έργα του Παπανικολάου

αφορά σε μία κλασικού τύπου περιγραφή και αποτύπωση των δογμάτων της πίστεως (Δογματική θεολογία), ενώ στην δεύτερη, αυτή της Εκκλησιοκοσμικής, πρόκειται για μία θεολογία που βασισμένη στην δογματική παράδοση της Εκκλησίας ανοίγεται στις προκλήσεις του κόσμου, επιχειρώντας έναν σε βάθος έρμηνευτικό αναστοχασμό πάνω στα δόγματα της πίστης, επιχειρώντας να απαντήσει στα ερωτήματα που θέτει ο περιβάλλον κόσμος (συστηματική θεολογία). Στο δεύτερο μάλιστα άρθρο («Pneumatology and Politics...») προτείνεται και μία τρίτη επιμέρους διάκριση, αυτή της «Κοσμικής» Δογματικής (World Dogmatics), η οποία επιχειρεί να έντοπίσει στη θύραθεν σκέψη και πραγματικότητα τον κοινό εκείνο τόπο (λ.χ. την κοινή υπαρκτική γωνία, την σχεσιακή οντολογία, την έγνωση για την απερίσταλτη ατομικότητα και ελευθερία του ανθρώπου, κ.λπ.), ο οποίος θα μπορούσε να αποτελέσει την ικανή αφετηρία για την διαμόρφωση μιας θεολογικής πρότασης που αποδέχεται έξ ορισμού τον κόσμο ως πεδίο της θείας παρουσίας και τον άνθρωπο ως προορισμένο για την θεανθρώπινη κοινωνία. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να σημειωθεί ότι και τα τρία μοντέλα είναι αλληλένδετα, καθώς δεν μπορεί κάποιος να θεολογήσει είτε χωρίς αναφορά στον κόσμο και την Ιστορία αλλά ούτε και χωρίς την παράδοση και την ιστορία της Εκκλησίας και της θεολογίας. Στο άρθρο αυτό ο Άσπρούλης κατατάσσει το υπό συζήτηση έργο του Παπανικολάου στην κατηγορία της «Κοσμικής» Δογματικής, ενώ κατατάσσει στην κατηγορία της Εκκλησιοκοσμικής Δογματικής το έργο μας *Orthodoxy and Political Theology*.

20. Για βιβλιογραφική τεκμηρίωση και περαιτέρω ανάπτυξη του θέματος, βλ. Παντελής Καλαϊτζίδης, «Ορθοδοξία και Πολιτική Θεολογία», όπ. π., κυρίως σσ. 55-58, 69-72: Pantelis Kalaitzidis, «New Trends in Greek-Orthodox Theology: Challenges in the Movement Toward a Genuine Renewal and Christian Unity», *Scottish Journal of Theology*, 67.2 (2014), σσ. 146-147. Πρβλ. του ίδιου, «Towards an Orthodox Political Theology: Foundations, Place in the Public Sphere, and Critical Discourse in the Context of the Greek Crisis», στον τόμο: Ingeborg Gabriel, Aristotle Papanikolaou and Kristina Stoeckl (eds), *Political Theologies in Orthodox Christianity* (υπό δημοσίευση). Ξεχωριστή μνεία από τους θεολόγους της νεώτερης γενιάς αξίζει η περίπτωση του Θ. Ν. Παπαθανασίου, ο οποίος ξεκινώντας από το 1982 και το πρώτο τεύχος του περιοδικού *Σύναξη* (με το άρθρο του: «Παράδοση και

καί τοῦ γράφοντος φαίνεται νά λειτούργησαν ὡς καταλύτης γιά τήν ἐκ νέου συζήτηση θεμάτων πολιτικῆς θεολογίας στόν ὀρθόδοξο χῶρο ἤ, ἐν πάσῃ περιπτώσει, συνέπεσαν μέ τήν ἀνανέωση τοῦ ἐνδιαφέροντος γιά τά θέματα αὐτά· ἕνα ἐνδιαφέρον πού τίς προηγούμενες δεκαετίες εἶχε σαφέστατα ὑποχωρήσει, στόν μέν διεθνή χῶρο πιθανόν ἐξαιτίας τῆς ἐπικράτησης τῆς κατά Λόσκυ «μυστικιστικῆς» ἐκδοχῆς τῆς Ὁρθοδοξίας ἀλλά καί τῶν ἀρνητικῶν ἐμπειριῶν ἀπό τόν στρατευμένο ἀθεϊσμό καί τούς διωγμούς τῶν χριστιανῶν ἀπό τά «ἀριστερά» καί κομμουνιστικά καθεστῶτα τῆς Ἀνατολικῆς Εὐρώπης, στόν δέ ἐλληνικό χῶρο κατά πάσα πιθανότητα ὑπό τό βάρος ἀνιστορικῶν καί φυγόκοσμων τάσεων τόσο κάποιων σημαντικῶν ἐκπροσώπων τῆς θεολογικῆς γενιᾶς τοῦ '60, ὅσο καί τῆς περίφημης ἀναγέννησης τοῦ Ἁγίου Ὁρους καί τῆς διαρκῶς αὐξανόμενης ἐπιρροῆς μοναστικῶν κύκλων πάνω στό σῶμα τῆς ἐλλαδικῆς Ἐκκλησίας.

Τά τελευταῖα, ὅμως, χρόνια παρατηρεῖται σέ διεθνές ἐπίπεδο μία ἔντονη κινητικότητα γύρω ἀπό τά θέματα ὀρθόδοξης πολιτικῆς θεολογίας: μεταπτυχιακές ἐργασίες καί διδακτορικές διατριβές ἐκπονοῦνται γιά θέματα ὀρθόδοξης πολιτικῆς θεολογίας σέ σημαντικά πανεπιστήμια, ὅπως τῆς Ὁξφόρδης, τῆς Γλασκώβης, τοῦ Fordham, τῆς Θεσσαλονίκης, ἤ ἀκόμη τό University of Divinity τῆς Μελβούρνης στήν Αὐστραλία, ἐνῶ δειλά-δειλά ἀρχίζει νά κάνει τήν ἐμφάνισή του στά προγράμματα κάποιων ὀρθόδοξων θεολογικῶν σχολῶν, σεμιναρίων ἢ κέντρων σπουδῶν (π.χ. Βελιγράδι, Τορόντο, Στοκχόλμη, Fordham/Νέα Ὑόρκη) μάθημα ἢ υλικό σχετικό μέ τήν ὀρθόδοξη πολιτική θεολογία ἢ τήν πολιτική ἐκκλησιολογία. Αὐξάνονται ὅλο καί περισσότερο τά σχετικά δημοσιεύματα,²¹ ὅπως καί τά ἀνά τόν κόσμο

σύγχρονες κοινωνικές διεκδικήσεις. Μερικές ἀγιογραφικές καί πατερικές θέσεις πάνω στό πρόβλημα τῆς ἀποστέρησης», *Σύναξη*, τχ. 1, 1982, σσ. 29-34), μέχρι καί τήν πρόσφατη κυκλοφορία τοῦ βιβλίου του, *Ἡ ρήξη μέ τό μηδέν. Σφηνάκια πολιτικῆς θεολογίας*, ἐκδ. Ἀρμός, Ἀθήνα, 2015, δέν ἔπαψε νά διακονεῖ μέ συνέπεια τό χῶρο τῆς ὀρθόδοξης πολιτικῆς θεολογίας.

21. Ἐκτός ἀπό τά πρόσφατα ἄρθρα τοῦ Ἀσπρούλη πού μνημονεύσαμε, βλ. ἐνδεικτικά τά ἐπίσης πρόσφατα:

Cyril Hovorun, "Foundations of Political Theology in Ukrainian Context", στόν τόμο: Rob van der Laarse, Mykhailo N. Cherenkov, Vitaliy V. Proshak, and Tetiana Mychalchuk (eds), *Religion, State, Society, and Identity*

ἐπιστημονικά συνέδρια, σεμινάρια ἢ ἐρευνητικά ἐργαστήρια.²²

Δ. Ἀντί γιά Ἐπίλογο

Τό ἀνά χεῖρας ἔργο τοῦ Παπανικολάου θέτει σημαντικά ἐρωτήματα καί παρακινεῖ σέ γόνιμο καί δημιουργικό προβληματισμό ὄχι μόνο ὡς πρός τά

tity in Transition Ukraine, Wolf Legal Publishers, Oisterwijk, 2015, σσ. 281-298· τοῦ ἴδιου, «From Christology to Political Theology» (ὑπό δημοσίευση, προσβάσιμο στό https://www.academia.edu/21649749/From_Christology_to_Political_Theology). Ὑπό ἔκδοση βρίσκεται ἐπίσης συλλογικός τόμος μέ τήν ἐπιμέλεια τῶν Ingeborg Gabriel, Aristotle Papanikolaou καί Kristina Stoeckl, πού ἔχει ὡς τίτλο: *Political Theologies in Orthodox Christianity*, καί στὸν ὁποῖο συμμετέχουν μέ κείμενά τους γνωστοὶ ὀρθόδοξοι θεολόγοι ἀπ'ὸλο τὸν κόσμο. Πρβλ. καί τὸν συλλογικό τόμο: Π. Καλαϊτζίδη (ἐπιμ.), *Βιβλική θεολογία τῆς ἀπελευθέρωσης, πατερική θεολογία καί ἀμφισιμίες τῆς νεωτερικότητας σέ ὀρθόδοξη καί οἰκουμενική προοπτική*, Ἱερά Μητρόπολις Δημητριάδος-Ἀκαδημία Θεολογικῶν Σπουδῶν, πού κυκλοφόρησε στὴν Ἀθήνα ἀπὸ τίς ἐκδόσεις Ἰνδικτος, ἐπίσης τὸ 2012 (μέ κείμενα τῶν Μόσχου Γκουτσιουδή, Πέτρου Βασιλειάδη, Δημήτρη Πασάκου, Θανάση Ν. Παπαθανασίου, Ulrich Duchrow, Χρήστου Τσιρώνη, Στυλιανοῦ Τσομπανίδη καί τοῦ γράφοντος).

22. Ἐνδεικτικά μόνο ἀναφέρουμε: α) τὸ ἐπιστημονικὸ σεμινάριο μέ θέμα «Πολιτική νεωτερικότητα καί οἱ ἀπαντήσεις τῆς σύγχρονης ὀρθόδοξης θεολογίας», πού διοργανώθηκε στή Βιέννη ἀπὸ 16 ἕως 17 Ἰανουαρίου 2014, ἀπὸ τὸ Ἰνστιτοῦτο Ἀνθρωπιστικῶν Ἐπιστημῶν καί τὰ Τμήματα Κοινωνικῆς Ἠθικῆς καί Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Βιέννης· β) τὸ σεμινάριο μέ θέμα «Toward a Public Ecclesiology: Church as Nation and Religious Pluralism», πού διοργανώθηκε στο Ὁσλο ἀπὸ 11 ἕως 14 Δεκεμβρίου 2014, ἀπὸ τὸ Νορβηγικὸ Κέντρο γιὰ τὰ Ἀνθρώπινα Δικαιώματα τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Ὁσλο καί τὸ Oslo Coalition on Freedom of Religion or Belief, στό πλαίσιο τοῦ προγράμματος «New Directions in Orthodox Thought and Practice Project»· γ) τὸ διεθνές συνέδριο μέ θέμα «Πολιτική Ὀρθοδοξία καὶ ολοκληρωτισμός στη μετα-κομμουνιστικὴ εποχή», πού διοργανώθηκε στό Ἐλσίνκι, Φινλανδία, ἀπὸ 28 ἕως 30 Μαΐου 2015, ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία Θεολογικῶν Σπουδῶν Βόλου, σέ συνεργασία μέ τὸ Κέντρο Ὀρθόδοξων Χριστιανικῶν Σπουδῶν τοῦ Πανεπιστημίου Fordham (Νέα Ὑόρκη, Η.Π.Α.), τὴν Ἑδρα Ὀρθόδοξης Θεολογίας τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Münster (Γερμανία), τὸ Ρουμανικὸ Ἰνστιτοῦτο Διορθόδοξων, Διαχριστιανικῶν καί Διαθρησκειακῶν Σπουδῶν (INTER, Cluj-Napoca, Ρουμανία), τὸ Βιβλικὸ Θεολογικὸ Ἰνστιτοῦτο τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέα (Μόσχα, Ρωσία), τὴν Ὀρθόδοξη Θεολογικὴ Ἀκαδημία «Ἁγίος Ἰγνάτιος» (Στοκχόλμη, Σουηδία), τὸ Κέντρο γιὰ τὴ Μελέτη τοῦ Πολιτισμοῦ καί τοῦ Χριστιανισμοῦ (Βελιγράδι, Σερβία) καί τὸ Εὐρωπαϊκὸ Φόρουμ Ὀρθόδοξων Θεολογικῶν Σχολῶν (EFOST, Βρυξέλλες), μέ τὴν ὑποστήριξη τῆς Ὀρθόδοξου Μητροπόλεως Ἑλσίνκιου· δ) τὸ σεμινάριο πού διοργάνωσε ἡ Ὀρθόδοξη Θεολογικὴ Σχολὴ στό Trinity College τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Τορόντο στίς 9 Ἰανουαρίου 2016, μέ γενικὸ θέμα: «Ὀρθόδοξη πολιτικὴ θεολογία γιὰ τὸν 21ο αἰῶνα»· ε) τὴν στρόγγυλη τράπεζα πού διοργάνωσε ἐπίσης στίς 9 Ἰανουαρίου 2016 στό Τορόντο ἡ Ἑταιρεία Χριστιανικῆς Ἠθικῆς (Society of Christian Ethics), στό πλαίσιο τῶν ἐκδηλώσεων τῆς 57^{ης} ἐτήσιας συνάντησης τῶν μελῶν τῆς. Τὸ θέμα τῆς συζήτησης ἦταν «Ἡ πολιτικὴ θεολογία στὴν μετα-κομμουνιστικὴ Ὀρθοδοξία» (μέ τὴ συμμετοχή, μεταξὺ ἄλλων, τοῦ ἐπιφανοῦς Ἀμερικανοῦ θεολόγου Stanley Hauerwas).

ζητήματα ὀρθόδοξης πολιτικῆς θεολογίας, ἀλλὰ καί εὐρύτερα ὡς πρὸς τὸ κεφαλαιώδους σημασίας ζήτημα τῆς θέσης καί τῆς ἀποστολῆς τῆς Ἐκκλησίας στίς σύγχρονες πλουραλιστικές κοινωνίες. Ἔχουμε, ὁμως, τὴν ἐντύπωση πὺς ἔχει τρεῖς σημαντικές ἐκκρεμότητες τίς ὁποῖες συντομογραφικά ἐπισημαίνουμε καί καταγράφουμε γιὰ περαιτέρω συζήτηση καί ἐποικοδομητικό διάλογο:

- 1) Παρότι δέν ἀπουσιάζει ἐντελῶς ἀπὸ τὸ βιβλίο ἡ κοινωνικὴ κριτικὴ καί τὸ ὄραμα μιᾶς πιὸ δίκαιης καί ἀλληλέγγυας κοινωνίας, ὁ διάλογος μέ ἄλλα λόγια καί ἡ προβληματικὴ σέ ζητήματα κοινωνικο-πολιτικῆς ἀριστερᾶς, εἶναι προφανές ὅτι τὸ κέντρο βάρους τοῦ παρόντος ἔργου ἐντοπίζεται σέ ζητήματα πολιτισμικῆς ἀριστερᾶς (ἀνθρώπινα καί μειονοτικά δικαιώματα, πολιτικός φιλελευθερισμός, θέση τῆς γυναίκας καί ζητήματα φύλου, πολυπολιτισμικότητα, ὑπεράσπιση τῶν μεταναστῶν, διαθρησκειακός διάλογος, κ.λπ.). Ἐάν στό ἑλληνικό θεολογικό καί ἐκκλησιαστικό συμφραζόμενο συνήθως παραμελεῖται ἢ καί ὑποτιμᾶται ἡ δεύτερη πρὸς χάριν τῆς πρώτης,²³ τὸ συγκεκριμένο ἔργο τοῦ Παπανικολάου φαίνεται νὰ κινεῖται πρὸς τὴν ἀντίθετη κατεύθυνση.
- 2) Παρότι ὑποφιασμένος, ὁ Παπανικολάου δέν καταπιάνεται τελικὰ μέ τίς συνέπειες πού εἶχε γιὰ τὴν ἀποστολή καί τὴν μαρτυρία τῶν χριστιανῶν –καί μάλιστα τῶν ὀρθοδόξων– στὸν κόσμο, καί εἰδικότερα ἀναφορικὰ μέ τίς προκλήσεις τῆς πολιτικῆς θεολογίας, ὁ ὑπερτονισμός καί ἡ ὑπερέξαρση τῆς σημασίας τῆς θέωσης καί τῆς μυστικῆς ἔνωσης μέ τὸν Θεὸ στὴν ἀσκητικὴ καί τὴν ἐν γένει ὀρθόδοξη παράδοση. Προβάλλοντας μιὰ ἰδιαίτερα ἐλκυστικὴ προσέγγιση τῆς θέωσης/θεανθρώπινης κοινωνίας, μέ ἔμφαση στὸν κοινωνιακό καί σχεσιακό χαρακτήρα καθὼς καί τίς κοινωνικὲς διαστάσεις καί συνέπειες τῆς ἀσκητικῆς προσπάθειας, δέν

23. Ἄς μᾶς ἐπιτραπῇ στό σημεῖο αὐτὸ νὰ παραπέμψουμε στίς κριτικὲς παρατηρήσεις μας στὸ Pantelis Kalaitzidis, «L'Orthodoxie grecque face aux défis de la crise économique, de la pauvreté et de la mondialisation : du conservatisme politico-social à la nouvelle version du discours "révolutionnaire" et anti-impérialiste», στὸν τόμο: Christine Mengès-Le Pape (éd.), *Face à une économie «sans foi ni loi»: les religions et le droit*, Presses de l'Université Toulouse 1-Capitole, Toulouse, 2012, σσ. 625-640, ἐδῶ σσ. 635-637. Πρβλ. Π. Καλαϊτζίδη, «Ἐκκλησία καί Ἀριστερά σέ νέους δρόμους : Ἡ οἰκονομικὴ κρίση καί ὁ ἀνέξοδος ριζοσπαστικός λόγος», *Ἡ Καθημερινή*, 5 Ὀκτωβρίου 2014.

- μπαίνει στον κόπο τελικά να συζητήσει ένα από τα πιο προκλητικά και γόνιμα θεολογικά θέματα που ενδιαφέρει άμεσα την συζήτηση περί πολιτικής θεολογίας στον ορθόδοξο κόσμο, τον βαθμιαίο δηλ. εκμοναστισμό της ορθόδοξης παράδοσης και τις συνέπειες που μπορεί να είχε αυτός ως προς τις ατομικιστικές, ανιστορικές και φυγόσκοσμες κατανοήσεις του εκκλησιαστικού γεγονότος, με αποτέλεσμα αφ' ενός την υποτίμηση της εκκλησιολογίας και αφ' ετέρου της ίδιας της κοινωνικής και πολιτικής στράτευσης των ορθόδοξων χριστιανών μέσα στον κόσμο.
- 3) Ένω ένας έντονα κριτικός θεολογικός λόγος διατρέχει όλο το βιβλίο, σέ όρισμένα σημεία δεν αποφεύγεται τελικά κάποιου είδους εξιδανίκευση ενός συγκεκριμένου ιστορικού σχήματος και πολιτισμικού-πολιτικού παραδείγματος, αυτού της φιλελεύθερης δημοκρατίας και πιο συγκεκριμένα της αμερικανικής εκδοχής της. Φαίνεται δηλαδή να απουσιάζει τό στοιχείο της έσχατολογικής άναμονής και αποστασιοποίησης από τά κάθε λογής ιστορικά σχήματα και μορφώματα, συντηρητικά ή προοδευτικά άδιάφορο, και ό έσχατολογικής τάξεως «χριστιανικός άναρχισμός», όπως αυτός χαρακτηριστικά αποτυπώνεται στην *Πρός Διόγνητον Έπιστολή*, με αποτέλεσμα κάποιες φορές να δίνεται ή έντύπωση υπερβολικής έγγύτητας με σχήματα του «αΐωνος τούτου».

Οί παραπάνω κριτικές παρατηρήσεις δεν μειώνουν την άξία, την πρωτοτυπία και την σπουδαία θεολογική συμβολή του ανά χειρας βιβλίου, που έχει να προσφέρει πολλά στό έλληνικό άναγνωστικό κοινό, εκκλησιαστικό και θύραθεν, αλλά αποσκοπούν στό να προκαλέσουν περαιτέρω συζήτηση και προβληματισμό. Τό παρόν έργο του Παπανικολάου έχει ήδη διανύσει τή δική του διαδρομή και έχει αφήσει τό δικό του στίγμα στή σύγχρονη θεολογική συζήτηση, τόσο μεταξύ των ορθόδοξων όσο και ευρύτερα, όπως τούτο συνάγεται και από τίς πολλές βιβλιοπαρουσιάσεις και βιβλιοκριτικές που τού έχουν μέχρι τώρα άφιερωθεί. Η μετάφραση και κυκλοφορία του στα έλληνικά αφ' ενός δίνει την ευκαιρία στους Έλληνες άναγνώστες να απολαύσουν την άνάγνωση ενός σπουδαίου θεολογικού έργου στην γλώσσα μας και αφ' ετέρου ξαναφέρει τό έργο αυτό «πίσω» στίς πατρογονικές του ρίζες, εμπλουτίζοντας σημαντικά την έλληνόφωνη θεολογία.

* * *

Ἡ παρούσα ἔκδοση δέν θά εἶχε καταστεῖ δυνατή χωρίς τήν γενναία οἰκονομική ἐπιχορήγηση τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Fordham, καί μάλιστα τοῦ Κέντρου Ὁρθοδόξων Χριστιανικῶν Σπουδῶν, τῆς Κοσμητείας τῆς Σχολῆς Τεχνῶν καί Ἐπιστημῶν καί τῆς Ἑδρας Ὁρθόδοξης Θεολογίας καί Πολιτισμοῦ «Ἀρχιεπίσκοπος Δημήτριος» τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς, τοὺς ὑπευθύνους τῶν ὁποίων, καί ἀπό τήν θέση αὐτή, θερμά εὐχαριστοῦμε, τόσο γιά τήν ὕλική συνδρομή τους, ὅσο καί γιά τό πνεῦμα ἀδελφικῆς συνεργασίας καί οἰκουμενικῆς συνεννόησης πού ἐπέδειξαν.

Θά θέλαμε ἐπίσης νά εὐχαριστήσουμε τόν ἐκδοτικό οἶκο τοῦ Πανεπιστημίου Notre Dame γιά τήν παραχώρηση ἄνευ τιμήματος τῶν δικαιωμάτων τῆς ἑλληνικῆς μετάφρασης. Τέλος, ἄς μᾶς ἐπιτραπεῖ, καί ἀπό τήν θέση αὐτή, νά εὐχαριστήσουμε τόν ἐπιμελητή τῆς ἔκδοσης Δημήτρη Μπαλτᾶ, καθῶς καί τόν Κωστή Δρυγιαννάκη γιά τήν ξεχωριστή συμβολή τοῦ καθενός στήν ἀρτιότερη παρουσίαση τοῦ ἔργου τοῦ Papanikolaou στά ἑλληνικά, ὅπως ἐπίσης καί ὅλο τό προσωπικό καί τοὺς συνεργάτες τῆς Ἀκαδημίας Θεολογικῶν Σπουδῶν Βόλου καί τῆς «Ἐκδοτικῆς Δημητριάδος» γιά τήν πολύτιμη καί συχνά ἀφανῆ συνδρομή τους.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Παντελής Καλαϊτζίδης, Εισαγωγή στην ελληνική έκδοση	13
Aristotle Papanikolaou, Πρόλογος στην ελληνική έκδοση	35
Εύχαριστίες	41
Εισαγωγή	43
Κεφάλαιο 1: Ἡ ὁρθόδοξη πολιτική θεολογία διά μέσου τῶν αἰώνων	57
Κεφάλαιο 2: Εὐχαριστία ἢ Δημοκρατία;.....	111
Κεφάλαιο 3: Τό πρόσωπο καί τά ἀνθρώπινα δικαιώματα.....	151
Κεφάλαιο 4: Ἡ θεανθρώπινη κοινωνία καί τό κοινό ἀγαθό.....	211
Κεφάλαιο 5: Ἡ ὁμολογία τῆς ἀλήθειας, ἡ πολιτική συγχώρηση καί ἡ ἐλευθερία τοῦ λόγου	251
Συμπεράσματα	293
Ευρετήριο Ὄνομάτων	299